

Radosław Poniat
Białystok

Boris Mironov, *The Standard of Living and Revolutions in Russia. 1700–1917*, Oxon: Routledge 2012, ss. 668

Wykorzystanie danych antropometrycznych do analizy standardów życia ma już w historiografii całkiem długą tradycję. Nowoczesne studia dotyczące przemian kształtu ciała ludzkiego (przede wszystkim wzrostu), które zapoczątkowane zostały publikacjami autorstwa Emanuela Le Roy Ladurie i współpracowników z lat 60. XX wieku¹, odnaleźć można obecnie w wielu historiografiach². Dzięki badaniom takim, dotyczącym najczęściej wzrostu poborowych, czyli grupy najpowszechniej reprezentowanej w zachowanych źródłach, dysponujemy dziś stosunkowo bogatą wiedzą na temat tego rodzaju przemian zachodzących w wielu społeczeństwach od początku XVIII wieku³, a każdy rok dodaje kolejne studia

¹ Nicole Bernageau, Emmanuel Le Roy Ladurie, Yves Pasquet, „Le conscrit et l’ordinateur: Perspectives de recherches sur les archives militaires du XIXe siècle français”, *Studi Storici* 10 (1969): 260–308; Jean-Paul Aron, Paul Dumont, Emmanuel Le Roy Ladurie, *Anthropologie du conscrit français d’après les comptes numériques et sommaires de recrutement de l’armée 1819–1826* (Paris: Mouton, 1972).

² Laurent Heyberger, *L’histoire anthropométrique* (Berne: Peter Lang, 2011).

³ Spośród bogatej literatury przedmiotu wskazać tu można choćby na następujące prace: John Komlos, *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth Century Habsburg Monarchy* (Princeton: Princeton University Press, 1989); Roderick Floud, Kenneth Wachter, Annabelle Gregory, *Height, Health, and History: Nutritional Status in the United Kingdom, 1750–1980* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); Laurent Heyberger, *La révolution des corps. Décroissance et croissance staturale des habitants des villes et des campagnes en France 1780–1940* (Strasbourg: Presses universitaires de Strasbourg, 2005); Roderick Floud, et al., *The Changing Body. Health, Nutrition, and Human Development in the Western World since 1700* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011); Moramay López-Alonso, *Measuring Up. A History of*

poświęcone nowym populacjom, okresom, kategoriom ludności. Choć wielu spośród ich autorów skupia swą uwagę przede wszystkim na odkryciu niewykorzystanych dotąd zbiorów danych lub zastosowaniu coraz bardziej zaawansowanych technik statystycznych, najlepsi spośród nich wciąż są świadomi podstawowego celu stojącego przed badaniami tego typu – wykorzystania antropometrii do opisu przemian standardów życia. Recenzowana tu książka Borysa Mironova wpisuje się właśnie w takie szersze traktowanie zadań stojących przed historią antropometryczną. Jej autor nie poprzestaje jedynie na opracowaniu możliwie długich szeregów czasowych opisujących przemiany wzrostu rosyjskich poborowych, ale stara się też nakreślić na ich podstawie warunki życia mieszkańców Rosji w XVIII, XIX i początkach XX stulecia. Można wręcz stwierdzić, że jego cel badawczy jest jeszcze bardziej ambitny i dotyczy obszaru historii politycznej – Mironov pragnie wykazać, że rewolucje 1917 roku nie miały uzasadnienia w złej sytuacji społeczno-ekonomicznej Rosji, ale wynikały z czynników politycznych. Właśnie realizacji tego założenia, oddanego już zresztą w tytule rozprawy, służą rozważania zawarte w jedenastu rozdziałach obszernej monografii.

Podstawą prowadzonych w książce analiz jest imponująca baza danych antropometrycznych opisujących wzrost aż 300 tys. osób. Spośród regionów Imperium pominięto tu jedynie Królestwo Polskie i Finlandię, choć w bazie pojawiają się dane dotyczące także Polaków i Finów, jeśli mieszkali oni w innych częściach państwa. Zgromadzone dane dotyczą głównie poborowych, ale w miarę możliwości autor sięga też po informacje na temat robotników fabrycznych oraz kobiet. Mironov, świadomy wad materiałów wytwarzanych przez dawną administrację, sporo uwagi poświęca ograniczeniom swego zbioru, występującym w nim brakom danych. W celu choć częściowego określenia skali takich problemów sięga też czasem do zestawień zbiorczych dotyczących wszystkich rosyjskich poborowych. Zawarte w rozdziale trzecim analizy jakości zgromadzonych informacji wskazują od razu na ich najniższą jakość w odniesieniu do XVIII wieku. O ile bowiem rozkłady wzrostu badanych dla końca XIX i początku XX stulecia są dość podobne do normalnego, to poborowi z lat 1700–1800 znacznie od niego odbiegają, co wskazuje na niedokładną pracę werbowników, częste zaokrąglenie danych lub wręcz wpisywanie ich „na oko” (s. 73–75). W takiej sytuacji informacje pochodzące z XVIII wieku traktować należy z większą ostrożnością niż te dotyczące kolejnych stuleci.

Living Standards in Mexico 1850–1950 (Stamford: Stamford University Press, 2012). W polskiej historiografii podobne studia przeprowadził Michał Kopczyński, *Wielka transformacja. Badania nad uwarstwieniem społecznym i standardem życia w Królestwie Polskim 1866–1913 w świetle pomiarów antropometrycznych poborowych* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Mówią Wieki”, 2006).

Wykorzystany w książce aparat statystyczny jest imponujący i obejmuje miary rozkładu, regresje, dużo korelacji. Mironov w swych analizach bierze pod uwagę nie tylko zmiany w czasie, ale też zróżnicowanie przestrzenne, wskaźniki społeczno-gospodarcze, przynależność badanych do poszczególnych grup etnicznych⁴. Mimo pewnych zastrzeżeń dotyczących jakości zgromadzonych danych, które to zjawisko dotyczy zresztą wszystkich studiów z zakresu historii antropometrycznej, ich zbiorcza analiza wskazuje na istnienie dość wyraźnego trendu. Dość zauważyć, że różnica średniego wzrostu między mężczyznami urodzonych w latach 1791/1795 i 1911/1915 to aż +7,7 cm (s. 210). Generalnie więc na terenie Rosji wystąpił trend dostrzegalny w prawie wszystkich pracach antropometrycznych dotyczących także innych państw – spadek wzrostu w XVIII wieku, a potem wyraźna poprawa w XIX i XX stuleciu (s. 391). W ten sposób treść sześciu pierwszych rozdziałów książki, dwóch metodologicznych, źródłowo-wstępnych i trzech analitycznych, dobrze wpisuje się w nurt badań antropometrycznych i z pewnością będzie szeroko wykorzystywana do celów porównawczych.

Nieco więcej wątpliwości budzą niestety rozdziały następne, poświęcone kolejno: konsumpcji, wynagrodzeniom oraz poglądom współczesnych na temat standardu życia w Rosji. Wykorzystane w nich zbiory danych dotyczące cen, pensji czy wyżywienia ludności mają często dość przypadkowy charakter i z pewnością mogłyby być znacznie poszerzone. Co gorsza, z samej swej natury dotyczą one przede wszystkim ludności miejskiej, funkcjonującej na kapitalistycznym rynku pracy, zaś słabiej opisują one warunki życia rolników. Dochody, wydatki oraz struktura konsumpcji członków tej, przecież zdecydowanie najliczniejszej, grupy ludności są niestety bardzo słabo oddane w źródłach. Mimo wszystko Mironov próbuje choć częściowo sytuację chłopów uchwycić i opisać. Wykorzystuje do tego na przykład dane dotyczące ich pracy sezonowej poza gospodarstwami. Liczba chłopów otrzymujących krótkoterminowy bilet lub paszport (obydwa dotyczą ruchliwości wewnątrz krajowej) wzrosła z 12,9 milionów w latach 1861/1870 do 71,4 w 1891/00 i 80 w 1906/10 (s. 328). Zdaniem autora wskazuje to na znaczną aktywność ekonomiczną mieszkańców wsi, którzy zdobywali w ten sposób środki na inwestycje oraz konsumpcję. Generalnie zresztą Mironov uważa, że warunki życia rosyjskich chłopów były dość dobre, a w każdym razie lepsze niż to zazwyczaj przedstawia się w historiografii. Właściciele wsi mieli być zainteresowani poprawą standardu życia swych poddanych (s. 333–335). Co więcej, wspólnoty i właściciele starali się ograniczać konsekwencje zróżnicowania majątkowego

⁴ Dane dotyczące początków XX stulecia wskazują na istnienie wśród poborowych zróżnicowania wzrostu ze względu na religię i narodowość. W latach 1901–1920 Polacy mieli średnio 170,6 cm (sd 5,9; N 57), Rosjanie 168,7 (5,4; 23492), Tatarzy 166,3 (5,3; 261), Ukraińcy 170,2 (5,7; 5039), zaś Żydzi 167,1 (5,7; 469). Choć większość tych różnic jest istotna, brak danych o strukturze społecznej utrudnia niestety wyciąganie ostatecznych i dalekosiężnych wniosków (s. 89–91).

chłopów. Służył temu choćby system, w którym podatki płacone były przez gromadę, a ich *gros* spadał na jej bogatych członków (s. 336). Argumentacja taka w połączeniu z danymi dotyczącymi wzrostu poborowych prowadzi Mironova do stwierdzenia, że skoro pierwsza połowa XIX wieku nie charakteryzowała się kryzysem gospodarki feudalnej i pogorszeniem sytuacji chłopów, uwłaszczenie wynikało z czynników społeczno-politycznych, a nie ekonomicznych (s. 210).

Kolejne analizy warunków życia, prowadzone ze zróżnicowaną dokładnością i często sięgające wręcz do dość przypadkowych świadectw narracyjnych stanowią przygotowanie do rozważań zawartych w dwóch ostatnich rozdziałach książki. Zawierają one przede wszystkim polemikę z poglądami o systemowych przyczynach rewolucji. Wyjaśnienia takie, bez względu na to, czy wskazują one na kryzys gospodarczy, rozwój lumpenproletariatu, kryzys maltuzjański, nadmierny rozrost elit, czy nazbyt duże zróżnicowania majątkowe⁵, są w pracy po kolei odrzucane.

Zdaniem Mironova, mimo szybkiego wzrostu populacji, w XIX wieku doszło do poprawy warunków życia (s. 457). Modernizacja społeczno-ekonomiczna Rosji, mimo kłopotów, przebiegała we właściwym kierunku, zaś kryzys rewolucyjny rozpoczął się bezpośrednio w wyniku walki politycznej w ramach elity (s. 440). Podnoszone przez kontrolitę problemy (kwestia rolna, robotnicza, narodowa, nierówności ekonomiczne i podziały kulturowe, niski poziom życia) władze same próbowały rozwiązać, choć bywały w tym zbyt wolne i popełniały błędy, co wykorzystali do mobilizacji mas ich przeciwnicy (s. 444–449). Rewolucje 1917 roku nie powinny być interpretowane w kontekście marksistowskim lub maltuzjańskim, ale teorii modernizacji. Napięcia wywołane przez modernizację umożliwiły grupom w ramach elity wywołanie rewolucji, której zmanipulowane masy ludowe zapewniały siłę i legitymizację. Rewolucja nie była jednak nieunikniona, wynikała z polityki, a nie czynników społeczno-kulturalnych (s. 454). Według autora, pogląd na temat systemowego kryzysu Rosji w końcu XIX i początku XX wieku, choć nie ma poparcia w faktach, stał się historycznym paradygmatem. Jego utrwalenie mogło po części wynikać z politycznych interesów środowisk (konserwatyści, liberałowie, marksiści) uczestniczących w debacie politycznej toczącej się w omawianym okresie oraz później rządzących Rosją (s. 455–456).

Przedstawione tu wnioski z całą pewnością uznać należy za ciekawe i idące na przekór dorobkowi znacznej części historiografii. Otwarte pozostaje jednak

⁵ Próbując polemizować z poglądem o nadmiernym bogactwie władców, Mironov cytuje wielkiego księcia Aleksandra Mikołajewicza twierdzącego, że car Mikołaj II miał mniej pieniędzy niż amerykańscy milionerzy (200 tys. rubli rocznie po odliczeniu pensji krewnych, służby, utrzymaniu rezydencji, zrównoważeniu budżetów cesarskich teatrów, wydatków charytatywnych itp.) (s. 431). Niestety, nie dowiadujemy się, czy amerykańscy milionerzy też nie musieli czasem płacić pracownikom lub utrzymywać swoich domów.

pytanie o ich wiarygodność. Czytelnik może czasem odnieść wrażenie, że choć zawarte w książce rozważania oparte są na potężnej bazie danych (dotyczy to zwłaszcza analiz antropometrycznych przedstawionych w pierwszej części pracy), to ich autor zbyt mocno stara się udowodnić tezę, że Rosja carska była dobrze funkcjonującym państwem, a rewolucja wybuchła z przyczyn politycznych, a nie społeczno-gospodarczych⁶. Dostrzec to można zwłaszcza w doborze źródeł narracyjnych oraz niektórych spośród stosowanych przez Mironova strategiach retorycznych. Pojawiają się tu choćby stwierdzenia, że w dawnej Rosji istniało zjawisko biedy, ale w USA teraz wszak też są biedni. Zaangażowanie emocjonalne autora dostrzec można również w pochwalę przyrostu populacji Rosji, która dzięki temu mogła być ważna i dała tak wiele ludzkości. Z punktu widzenia nierosyjskiego odbiorcy ciekawie brzmi też optymistyczna deklaracja odnośnie do uczenia się z przeszłości oraz krytyka rewolucji „pomarańczowych” i w innych kolorach, które – podobnie jak te z początku XX wieku – są wynikiem manipulacji oraz zewnętrznych wpływów (s. 462).

W konsekwencji otrzymujemy więc książkę niepoddającą się prostej ocenie. Z jednej strony zawiera ona wiele ciekawych analiz opartych na bogatym materiale źródłowym. Z całą pewnością uzyskane przez Mironova wyniki dotyczące zmian wzrostu rosyjskich poborowych będą szeroko wykorzystywane w literaturze antropometrycznej. Równocześnie jednak można żywić wątpliwości, czy cel, któremu wszystkie te analizy miały służyć, został zrealizowany. Polityczne zaangażowanie autora, chęć przedstawienia w pozytywnym świetle przemian społeczno-gospodarczych zachodzących w przedrewolucyjnej Rosji i niechęć do rewolucji (dawnych i współczesnych), osłabiają zaufanie czytelnika do wniosków zawartych w zakończeniu książki. Walcząc z negatywną wizją historiografii marksistowskiej, autor chyba jednak zbyt łatwo daje się unieść polemicznej pasji i wyciąga śmiało wnioski na podstawie materiałów o dość zróżnicowanej jakości. Zarzut taki, dotyczący zwłaszcza dwóch ostatnich rozdziałów monografii, nie zmienia jednak faktu, że jest to praca warta lektury, a zawarte w niej dane stanowią wynik znacznego wysiłku badawczego, z którego należy choćby w celach porównawczych korzystać.

⁶ Oczywiście, na zarzut taki odpowiedzieć można kontr-zarzutem, że z kolei w polskiej historiografii dominuje nadmiernie ponury obraz Rosji carskiej. Przykładem takiej negatywnej perspektywy mogą być chociażby, skądinąd warte lektury, studia Jana Kucharzewskiego, *Od białego caratu do czerwonego*, t. 1–7 (Warszawa: PWN, 1998–2000).